

M. V e i n b e r g a
(Tartu)

SOMAATILISED FRASEOLOGISMID JA NENDE
VABASÕNALISED VASTED EESTI JA LÄTI KEELES

Käesolevas artiklis vaadeldakse somaatilisi fraseologisme, mis esinevad vabade sõnaühendite vastetena. Nii näiteks käsi laiutama võib esineda 1) vaba sõnaühendina, mis kirjeldab vastavat žesti, liigutust, ja 2) fraseologismina tähendusega 'võimaluste puudumist, võimetust tõendada':

"...ega mõista enam muud teha, kui käsi laiutada ja mainitud hädakisa ajakirjanduse kaudu maailma saata."

(O. Luts, Teosed. - Fõljetonid. Tallinn, 1957, lk. 26)

Vastav fraseologismide rühm on seni üleliiduliselt vähe uuritud. Ajakirja "Вопросы языкознания" kaudu on teada vaid L. Roizenzoni ja I. Abrametsi artikkel, kus esmakordselt laiemalt käsitletakse vene keele mainitud laadi fraseologisme.¹ Autorid jagavad need kolme rühma: fraseologismid, mis väljendavad 1) žeste ja miimikat, 2) rituaalseid toiminguid, 3) sümboolseid toiminguid.² Somaatilise fraseoloogia seisukohalt tuleb kõne alla just esimene rühm. Fraseoloogia kõrvutatavas analüüsis on see ka eriti tähtis: kuna nendele fraseologismidele vastavad vabad sõnaühendid, on teoreetiliselt mõeldav just siit leida kõige rohkem fraseoloogilisi vasteid kahes keeles.

Materjali esitamisel lähtutakse eesti keelest. Fraseologismid on rühmitatud tähestikuliselt somaatilise sõna järgi.

¹ Л. И. Р о й з е н з о н , И. В. А б р а м е ц , С о в - м е щ е н н а я о м о н и м и я в с ф е р е ф р а з е о л о г и и . - В о п р о с ы я з ы к о з н а н и я , 1969, № 2.

² Sealsamas, lk. 54.

H A M M A S

hambaid kiristama 'äärmise raevu või vihaseisundis viibi-
ma, jõuetut viha väljendama' ³

Senikaua kuni tööliste võim tugev oli, kiristasid
nad /vanad võimumed/ nurga taga hambaid, lähenev suur-
tükimürin tegi neid aga julgeks,... (P. Kuusberg, Üks õõ.
Tallinn, 1972, lk. 37)

griezt zobus

hambaid kokku suruma ~ pigistama 'ennast taltsutama, valu-
le, vihale jms. vastu pidama'

Töörahal ei jäänud muud üle kui hambad kokku pigis-
tada.⁴

sakost zobus

hambaid näitama 'avalikult vaenulik olema; ähvardama, vas-
tu hakkama' ⁵

I s a . Mis sa varsti hambaid näitad? Meie tulime tüt-
rega sind kuulama, et meie üh/t/e nõusse heidaksime.
(P. Mannteuffel, Teosed. Tallinn, 1967, lk. 17)

Meus... Meus oli juba mullu sügisest mulla all! Jaa -
marraskuu algul,... oli jälle kord taud käinud Tallinnale
hambaid näitamas... (J. Kross, Kolme katku vahel. II. Tal-
linn, 1972, lk. 79)

zobus rādit

H U U L

(endale) huulde /huule/ hannustama, huuli hannustama 'end
vaikima sundima; end taltsutama, oma tundeid vms. mitte
välja paista laskma' ⁶

³ F. V a k k , Suured ninad murdsid päid... (Pea ja
selle osad rahvalike ütluste peeglis). Tallinn, 1970, lk.9.

⁴ Sealsamas, lk. 175.

⁵ Sealsamas, lk. 174.

⁶ Sealsamas.

"On alles muret siin pudipoes!" / torcab bussijuht
uhkelt ja napilt. / Vastus tahab vist tulla väga pikk, /
kuid konduktor hamustab huuli...⁷

iekost mēlē

J A L G

jalga taha panema 'nimme takistama, halba tegema'

Ei meeldi, kui inimene püüdleb kuhugi teisi arvesta-
mata või kaaslastele koguni jalga taha pannes. (Noorus
1972, nr. 5, lk. 642)

(aiz)likt ~ palikt kāju priekšā

jalge alla trampīma ~ tallama 'füüsiliselt või moraaalselt
hävitama; alandama'

Lõppude lõpuks võivad tema pingutused tühja joosta.
Ebameeldiva pöörde puhul trambitakse ta jalge alla.
(P. Kuusberg, Naeratus. Tallinn, 1971, lk. 150)

(ar) kājām (sa)mīt ~ (sa)mīdīt ~ sabradāt

jalule aitama 'raskusi ületada laskma'

Jannus arvas, et rakendatus aitaks Dagmari lõplikult
jalule, töö ja kohustused ei laseks tal kogu aeg Bennost
mõelda. (P. Kuusberg, Üks õõ. Tallinn, lk. 192)

Lätikeelne vaste otseselt puudub, ehkki "jalule saa-
mise", "jalul püsimise" jms. motiiv on üsna rikkalik ka lä-
ti fraseoloogias.

jalule tōusma 'materiaalselt kindlustatud saama'

jalul seisma 'materiaalselt kindlustatud olema'

"Harva saab sealt /laenukassast/ keegi abi, et jalule
tōusta, küll aga aidatakse paljusid jalul s e i s t a."
(O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 285)

Lätikeelseid tikt uz kājām, būt uz kājām kasutatakse
tavaliselt vaid fraseologismidena.

⁷F. V a k k , op. cit., lk. 242.

saba jalgade vahele tõmbama - vt. S A B A .

J U U S

juukseid katkuma 'meeleheidet väljendama'

Seda /hädaohtu/ kuuldes muutusid isandad vihast ja hirmust meeletuks. Nad ei teadnud, mida teha, ja katkusid oma juukseid.⁸

Näide ei ole küll kõige tüüpilisem, kuid mitmuslik subjekt vist lubab seda tõesti arvata fraseoloogiamide hulka.

plēst matus

K E E L

keelt näitama 'põlglikult suhtuma, halvakspanu väljendama, narritama vms.'⁹

Kui Teiste-Ats minule näitab keelt, / Siis pühib ta ise minema säält! / Ta seda teeb targasti, tunnistan ma, / sest nalja ei mõistaks ma temaga...¹⁰

See F. Vaka toodud näide paistab siiski olevat vaba sõnaühend: poisss tõesti narritades näitab keelt, kuid teises kontekstis võiks ta esineda fraseoloogiaminagi.

rädit mäli

K U K A L

kukalt kratsima ~ sügama 'nõutu, kimbatuses, hämmeldunud olema'¹¹

...sõda tõstnud varumismid väga kõrgeks, endale polevat õieti enam jätkunudki, kuidas uue lõikuseni ots ot-saga välja tulla, selle üle kratsivad kukalt niihästi brigadir kui ka esimees. (P. Kuusberg, Uks õõ. Tallinn, 1972, lk. 214)

⁸ F. V a k k , op, cit., lk. 229.

⁹ Sealsamas, lk. 199.

¹⁰ Sealsamas.

¹¹ Sealsamas, lk. 258.

Mõned kuud hiljem aga sügasid tallimehed kukalt: tiirud olid /hobustel/ juba peaaegu täielikult kadunud.¹²

(pa)kasit pakausi

K U L M

kulmu ~ kulme kortsutama ~ kortsu tõmbama 'pahameelt väljendama; pahaseks, vihaseks saama'¹³

Jaanus ... ei hülidnud Tarapitvat kordagi nime pärast ja tõmbas kulmu kortsu, kui teised teda nimetasid.¹⁴

(sa)räukt uzacis ~ pieri

K Ö R V

kõrvu kikitama ~ kikki ajama (kikkis hoidma), kõrvad kikkis /kuulama/ 'teraselt, tähelepanelikult kuulama või kuulatama jääma'¹⁵

"Noh, nüüd ajasin mustri segi. Teid oma jutuga! Lapsed, mis teie siin kõrvu kikitate? Minge teise tuppa." (Edasi 1971, nr. 56, lk. 12)

Vahepeal on ka pesuloputaja kõrvad kikki ajanud ja enne veel kui habemik saab vastata, kostab juba pumba juurest:

"Siin, siin, noorhärä." (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 117)

...ta... kõrvad kikkis hoiab, et teise jutust ainustki sõna kaotsi ei läheks. (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 203).

Ka kodanlik valitsus ja tema agendid olnud jalul, kuulates kõrvad kikkis, mis maal sünnib.¹⁶

(sa)spicēt ausis

¹² F. V a k k , op. cit., lk. 258.

¹³ Sealsamas, lk. 250.

¹⁴ Sealsamas.

¹⁵ Sealsamas, lk. 135.

¹⁶ Sealsamas.

kõrvu lonti laskma 'lõõdud meeoleolu sattuma, tujul lange-
da laskma' ¹⁷

"Mina aga ütlen," arvas isa, "et just sealte /uudis-
maalt/ tulevad õiged mehed välja. Mõni ehk laseb alguses
kõrvad lonti, aga see läheb mööda."¹⁸

Milenbahsi ja Endzelinsi sõnaraamatus märgitud (ja
F. Vaka poolt näitena väljatoodud) nokart, nolaist ausis¹⁹
pole tänapäeva läti keeles enam nii tüüpiline.

kõrvad on lontis 'keegi on lõõdud, masendatud' ²⁰

"Nüüd on teil jah kõrvad lontis! Otsite süüdlast. Aga
ise ükski mängida ei oska!"²¹

K I S I

käega (käpaga) lööma ~ heitma (viskama) 'millestki loobuma;
mitte hoolima, ükskõikne olema, ükskõiksust väljendama'

a) fraseologism öeldise funktsioonis ilma laiendita:

Ehk... käidi ja kuulati üle, kus on Adam Pärtel...
Nähti ära, et punane pootsman /A. Pärtel/ on lendu läinud
/kadunud, põgenenud/, ja lõõdi käega. Sakslased võib-olla
lõõksidki käega, aga oma vihamehed! (P. Kuusberg, Üks Öö.
Tallinn, 1972, lk. 198)

... kuni ühel hetkel kõik, millest pidin kirjutama,
hakkas minus nagu iseenesest helendama ja tuhkama. ---
Nüüd pole ma enam õige ammu tundnud sellist kirkastumist.
Nüüd imbub minusse kõik nii tasakesi, närvesöövalt aegla-
selt, et ma lõõn enne käega, kui mõtt täis saab. (J. Tuulik,
Vana loss. Abruka lood. Tallinn, 1972, lk. 62)

¹⁷ F. V a k k , op. cit., lk. 141.

¹⁸ Sealsamas.

¹⁹ K. M Ī l e n b a c h s , Latviešu valodas vārduca.
Rediģējis, papildinājis un turpinājis J. Endzelīns. I-IV.
Rīga, 1923-1932. I, lk. 228.

²⁰ F. V a k k , op. cit., lk. 141.

²¹ Sealsamas.

Ma ei tea, kuidas suhtuvad minusse Roberti õed. Naeravad nad mind, põlgavad või vihkavad. Või lõõvad lihtsalt käega. Tõenäoliselt ei eksisteeri mind enam nende jaoks. (P. Kuusberg, Naeratus. Tallinn, 1971, lk. 28)

Auto jätsime rappa. Magnus tahtis mootori tšökölbmatuks muuta, ... Juhanson lõi käega. NÜÜd, kus tohtud varandused - ... on vaenlase kätte jäänud, on lapsik ühe vana "Fordi"-loguga jännata. (P. Kuusberg, Üks õõ. Tallinn, 1972, lk. 9)

b) fraseologism õeldisena sihitismääruse laiendiga:

...lõid käega organiseeritud töolisliikumisele, ... (P. Kuusberg, Üks õõ. Tallinn, 1972, lk. 28)

Mõnigi kord oma tervisele vapralt käega lõõnud, kuulab naine arsti soojasüdamelist noomitust: ... (Edasi 08.03.72., nr. 57, lk. 14)

Ta lõi kõigele käega ja ütles: ... (A. Valton, Luikede soo. Karussell. Tallinn, 1968, lk. 152)

Ainult kaks õpilast teevad õpetaja Kasemaale muret. Nende tarvis pole ta leidnud veel õiget lähenemisnurka, ... Kuid ta pole neile ka käega lõõnud. (Edasi 19.01.72., nr. 15, lk. 25-6)

c) fraseologism sihitisena teise, tavaliselt võima-verbi juures:

Lõppude lõpuks võib ta käega lüüa ja hoopis kõrvale tõmbuda. Roland oli oma nukratel hetkedel mõelnud isegi teaduse mahajätmisest .. (P. Kuusberg, Naeratus. Tallinn, 1971, lk. 147)

atmest (mest) ar roku

käsi ~ kaht(e) kätt kokku lõõma 'Üllatust, imestust väljendama'

".. Roosalinds peigmees, tuleb sõjast tagasi ja lõõb kahte kätt kokku - pruut ära." (O. Luts, Kevade. Tallinn, 1970, lk. 263)

"Pärast, mõne aja pärast, lõõb ta muidugi kahte kätt kokku ja küsib eneselt: "Armas aeg, kuda see ometi tuli,

et see asi nii kaugele läks?" (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 198)

sasist ~ saņemt rokas

kāsi laiutama ~ laotama 'võimaluste puudumist, võimetust tõendama'

"Üits vanainemine tõi kah raha siia, aga pärast, kui välla võtma tulli, es oleki midagi võtta, papre olliva kadunuva, kiäki es tiia midagi, sideplika laiut kāssi." (M. Traat, Kohvioad. "Loomingu" Raamatukogu 1974, nr. 8, lk. 35)

"Pagan, kui võtaks õige kätte ja pistaks kõik poisid kodu, laiutagu siis kõster kāsi." (O. Luts, Kevade. Tallinn, 1970, lk. 296)

.. ega mõista enam muud teha kui kāsi laiutada ja mainitud hädakisa ajakirjanduse kaudu maailma saata. (O. Luts, Teosed. - Fõljetonid. Tallinn, 1957, lk. 26)

(no)plātīt rokas

kāsi rūppe panema ~ laakma 'mitte midagi tegema, passiivselt millegi peale lootma'

Uue ootel ei lasta kāsi rūppe. (Edasi 18.03.72., nr. 65, lk. 1)

"Heakene küll," arvab Toots, paberossi põlema pannes, "aga see võlakoorem ei jää sugugi kergemaks, kui sa kāed rūppe paned ja hädatsed." (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 256)

Mis partei üksinda suudaks, kui rahvas kāed rūppe laaks. (P. Kuusberg, Üks õõ. Tallinn, 1972, lk. 135)

salikt (saņemt) rokas klēpī

kāsi rūpes (sūles) hoidma (kāed rūpes istuma) 'mitte midagi tegema, passiivselt millegi peale lootma'

Ei, nõukogude võim ei tohtinud kāsi rūpes hoida, kui klassivaenlased nurga tagant ausaid töötajaid varitsesid. (P. Kuusberg, Naeratus. Tallinn, 1971, lk. 21)

Pole siin /Käärikul/ aega puhkajalgi kāed rūpes istu-

da, sportlastest rääkimata. (Edasi 18.03.72., nr. 65, lk. 43)

turēt rokas klēpī

kāsi vabaks saama 'ennast vabaks tegema, millestki lahti saama'

Siit /suvila remondist/ on tarvis kāed vabaks saada,... (P. Kuusberg, Naeratus. Tallinn, 1971, lk. 64)

atbrīvot rokas

kātest ja jalgadest siduma 'kellegi tegutsemist piirama, kedagi tegutsemisvõimetuks tegema'

Niikaua kui teda kātest ja jalgadest seotakse,... siis ei parane midagi. (P. Kuusberg, Naeratus. Tallinn, 1971, lk. 147)

sasiet (saistīt) rokas (un kājas) ~ sasiet pie rokām un kājām

N I N A

pikka nina näitama ~ tegema 'kedagi narritama, petma, alt vedama'²²

"Nāitās ... / Mammonale pikka nina!"²³

"Aga see /põgenemisplaan/ ei lähe ju mitte..." - "Läheb. Teeme teie tädile veidikese pikka nina."²⁴

(pa)rādīt garu degunu

N Ā G U

nātku vaatama 'antud asjast või olukorrast endale julgelt ja täpselt aru andma'

²² F. Vakk, op. cit., lk. 157.

²³ Sealsamas.

²⁴ Sealsamas.

Ärgem tehkem endale illusioone, vaadake faktidele nätku. (P. Kuusberg, Üks öö. Tallinn, 1972, lk. 9)

Lätikeelse fraseologismi kohta puuduvad andmed.

N Ä P P

näpuga näitama 'süüdistama'

Hermine Käärrik veeretab kogu süü teistele:... Teiste alaealiste vanemad näitavad näpuga Käärriku peale, ... (Edasi 13.10.71., nr. 241, lk. 2₄)

rädit ar pirkstu (pirkstiem) esineb eeskätt tähenduses 'häbistama, välja naerma'.

O T S A E S I N E

otsaesist kipra tõmbama ~ kortsutama ²⁵

(sa)raukt pieri ~ uzacis

P E A

pead longu ~ norgu laskma 'enesekindlust kaotama, kurbusele, meeleheittele jms. alla andma'

"Mine koju, õpi oma ülesandeid ja ära lase pead longu." (O. Luts, Kevade. Tallinn, 1970, lk. 90)

"... ärimees ei tohi kunagi pead longu lasta ... " (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 264)

nokart galvu esineb eeskätt fraseologismina, nodurt (no-laist) galvu - vastupidi.

pea on norus 'keegi on enesekindluse kaotanud, kurb, õnnetu jms.'

"Miks on su pää nõnda norus?"²⁶

(Vt. lätikeelseid vasteid eelmise fraseologismi juures.)

²⁵ Vt. K U L M .

²⁶ F. V a k k , op. cit., lk. 46.

pead silitama ~ paitama 'kellegagi hästi ümber käima' (ta-
valiselt eitavalt)

Tallinna jäämisel peleks praegu tõenäoliselt tema
pead silitatud, nagu räägib Jannus. (P. Kuusberg, Üks öö.
Tallinn, 1972, lk. 99)

Major Kuslap (kitsilt): Pead seal /koonduslaagris/
arusaadavalt ei paitatud.²⁷

glaudit galvu

pead tõstma '(taas) elustuma, esile kerkima, (uuesti) en-
dast märku andma hakkama' ²⁸

Ja rõhutatud viletsus tõstab püäd! ²⁹

Viimasel ajal oli pead tõstnud uus vägev marurahvuslu-
se laine...³⁰

(iz)slit galvu

pead vangutama 'oma mitterahulolu, teisipidi mõtlemist
väljendama'

Kumbki neist polnud kiirustanud perekonnaseisuaktide
büroosse minekuga. Dagmar ei hoolinud ei oma vanemaist, kes
niisuguse asja üle pead vangutasid,... (P. Kuusberg, Üks
öö. Tallinn, 1972, lk. 97)

grozit galvu

S A B A

saba jalgade vahele tõmbama 'araks muutuma, häbistada saa-
ma' ³¹

nolaist (ieraut) asti

saba peale astuma 'kellegagi temale ebameeldivalt talita-
ma'

²⁷ F. V a k k , op. cit., lk. 49.

²⁸ Sealsamas, lk. 50.

²⁹ Sealsamas.

³⁰ Sealsamas.

³¹ Sealsamas, lk. 13.

"Nojah, et kui sulle elus keegi korra saba peale astub, siis peab sellega leppima, aga kui..." (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 102)

Vastava lätikeelse fraseologismi kohta puuduvad andmed.

S I L M

silma vaatama 'millelgi väga lähedal olema'

"Soome ranna lähedal läksime karile... Siis ma vaatasin teist korda surmale silma..."³²

acīs skatīties

suuri silmi tegema 'imestama, üllatuma'

Kõster teeb suured silmad, kui ta kirikust välja tulles nii palju endisi koolipoisse näeb kirikuõues seisvat. (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 83)

ieplest acīs

S Õ R M

sõrme (näppu) suu peale (suule) panema ~ suu peal hoidma 'vaikimist nõudma, vaikimisele sundima'³³

Balthasar tahtis oma võidurõõmsa uhkuse vastuses lauale lüüa, aga see väike kometitegemise-kurat, kes teda aeg-ajalt kiusamas käis, oli äkitselt platsis ja pani talle sõrme suule. Vastuse asemel retsiteeris ta puhtas maa-keeles: ... (J. Kroas, Kolme katku vahel. II. Tallinn, 1972, lk. 17)

Noh, olete sõbramees, ma ütlen teile ära, aga ... hoidke näpp suu peal. Seda peab nii salajas hoidma...!³⁴

pielikt (sev) pirkstu pie lūpām funktsioneerib eeskätt vaba sõnaühendina.

³² F. V a k k , op. cit., lk. 71.

³³ Sealsamas, lk. 126.

³⁴ Sealsamas.

S Ü L I

sülle jooksuma 'otse kellegi või millegi peale sattuma'

Mida rindele ligemale, seda kergemini võivad nad sakslaste sülle joosta, ... (P. Kuusberg, Uks öö. Tallinn, 1972, lk. 165)

ieskriet krütis 'vastu rinda /rinnutsi kokku/ jooksuma'

Õ L G

õlgu kehitama 'imestama, arusaamatust väljendama'

...küllap oli mängus asutuse esimene mees, esimese mehe asetäitja või sekretär. Need olid kõik arusaamatuses õlgu kehitanud, ... (P. Kuusberg, Uks öö. Tallinn, 1972, lk. 62)

(pa)raustit plecus

üle öla vaatama 'põlgust avaldama'

Agga et temmast mõnda luggo peti, sepärast läks ta uhkeks ja üllemeelseks, watas omma sõbrade peale üle ölla. (Mai Roos, "Loomingu" Raamatukogu 1971, nr. 33-35, lk. 164)

Lätikeelne vaste puudub.

Materjali võrdluse eesmärgiks oli kõigepealt välja selgitada, kui võrd leidub vabasõnaühendilisi vasteid oma-vaale somaatilistele fraseologismidele samaväärseid teises keeles. Analüüs näitab, et peaaegu igal fraseologismil on "teisend" tõesti olemas. Mõnikord võib sama tähendus olla edasi antud mitte selle sama, vaid teise, funktsioonilt sarnase, kehaosa nimetusega. Vrd. näit. huulde hammustama ja iekost mēlē 'keelde hammustama', sülle jooksuma ja ieskriet krütis 'vastu rinda /rinnutsi kokku/ jooksuma'. Vaste puudumise puhul on aga mõneti võimalik läheneda võõra fraseologismi tähendusele analoogia põhjal. Nii näiteks on eesti ja läti keeles fraseologismid kāsi ~ kaht(e) kātt kokku lōōma ja kāsi laiutama ~ laotama, mis mõlemad väljendavad

inimese teatavat psüühilist seisundit. Samuti väljendab psüühilist seisundit - ahastust - läti fraseologiam lauzīt rokas - "käsi murdma", millel eesti keeles ei ole vastet. Läti keelest lähtudes võiks veel välja tuua omapärase ereda fraseologismi aut kājas - "jalgu kinni panema" - tähendusega 'millekski valmistuma':

nakti zaģļu virsniēks avis kājas sudraba āzi spert³⁵
('õõsel varaste pealik pannud jalad kinni /resp. kavatse-
nud/ hõbesokku varastada')

.. visi uz vīpu vien kājas aun, uz vecāko māsu ne, ..
(J. Janševskis, Mežvidus ļaudis. II. Rīgā, 1929, 10. lpp.)
('kõik /poisid/ ainult tema pärast /et teda naiseks võtta/
panevad jalad kinni, mitte vanema õe pärast')

Kokkulangevust siin ei saagi olla, kuna eesti keeles esineb hoopis teine väljendusviis. Sellised juhud aga on lausa erandlikud; käesoleva materjali hulgas on see ainus näide.

Mõneti on selgunud ka need tunnused, mille järgi vahet teha vaba sõnaühendi ja vastava fraseologismi vahel.³⁶ Võrreldes näiteks lauseid "Kellamees heidab pahuralt käega, viskab plotski otsa maha ja sülgab" (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 208) ning "Kunstniku suvila remondile käega lüüa pole tark, sealt võib teenida kopika" (P. Kuusberg, Naeratus. Tallinn, 1971, lk. 56), on ilmne, et esimesel juhul on tegu vaba sõnaühendiga, teisel aga - fraseologismiga. Kui vaba sõnaühendi kasuks räägivad määrus (pahuralt) ja üks teisele järgnev konkreetne tegevus heidab käega, viskab maha, sülgab), siis fraseologismile omakorda osutab nähtuse nimetusega väljendatud sihitismäärus (remondile). Seega on näha, et igal konkreetsel juhul tuleb eeskätt te- raselt jälgida fraseologismi (või vaba sõnaühendi verbi)

³⁵ K. M ũ l e n b a c h s , Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis un turpinājis J. Endzelīns. I-IV. Rīgā, 1923 - 1932, II, lk. 187.

³⁶ Fraseologismide all käesolevas artiklis mõistetakse sõnaühendeid, mis esinevad lauses semantilise tervikuna (s.o. fraseologismi tähendus pole selle koostisosade summa) ja on esmakordsed (mingil määral on neile omane ekspres- siivsus).

seost teiste sõnadega lauses, s.o. fraseologismi puhul tema ümbrust.³⁷

Vene nõukogude keeleteadlastest on esimestena ja laiemalt kirjutanud fraseologismide ümbrusest V. Žukov ja M. Tagijev, läti keeleteaduses on seda uurinud A. Laua. Ümbruse all mõistetakse kõiki neid sõnu, mis aitavad kaasa fraseologismi tähenduse realiseerimisele lauses ja on struktuuriliselt seotud antud fraseologismiga.³⁸

Eelnevalt on analüüsitud verbaalseid fraseologisme. Tavaliselt nõuab aga isikulise tegumoe öeldise funktsioonis kasutatud verbaalne fraseologism aluse ümbrust. Seega tuleb sageli just subjekti ümbruse järgi otsustada, kas on tegu fraseologismiga või mitte. Esitatud materjalist on näha, et mitmusliku subjekti puhul fraseologism on ilmne, näit.:

...küllap oli mängus asutuse esimene mees, esimese mehe asetäitja või sekretär. Nad olid kõik arusaamatuses õlgu kehtinud, .. (P. Kuusberg, Uks öö. Tallinn, 1972, lk. 62)

Kõik kapitalistid kiristavad praegu hambaid. Kes satub marru..., kes näib vagune nagu lamma. ³⁹

Kuna analüüsitud üksused on somaatilised, siis fraseologismile osutab subjektina kasutatud nähtusenimetuski. Näit.:

Ei, nõukogude võim ei tohtinud käsi rüpes hoida, kui klassivaenlased nurga tagant ausaid töötajaid varitsesid. (P. Kuusberg, Naeratus. Tallinn, 1971, lk. 21)

pead tõstma võib fraseologismina esineda ainult nähtusega väljendatud subjekti puhul ("miski tõstab pead"):

Viimasel ajal oli pead tõstnud uus vägev marurahvusluse laine.⁴⁰

³⁷ Termin leidub ka F. Vaka monograafias (vt. näit. F. V a k k, op. cit., viide 365, lk. 280); vrd. vene "фразаологическое окружение".

³⁸ Vt. B. П. Ж у к о в, основные типы значений фразеологизмов. - Вопросы лексики и грамматики русского языка. Новгород, 1969, с. 41; A. L a u a, Аркаимес problema frazeologijā. - Veltijums akadēmikim Jānim Endzelīnam (1873-1973). Rīgā, 1972, 294. lpp.

³⁹ F. V a k k, op. cit., lk. 176. Vt. veel näiteid eespool (K U K A L ja N Ā P P).

⁴⁰ F. V a k k, op. cit., lk. 50 (vt. sealsamas ka teine näide).

Umbes samuti - ainult inimene (harvem - nähtus) subjektina (vahel ka sihitismäärusena) - esinevad fraseologismid, mille vabasõnalised vasted käivad loomade kohta, nagu näiteks kõrvu kikitama ~ kikki ajama (kikkis hoidma), kõrvad kikkis /kuulama/, kõrvu lonti laskma, kõrvad on lontis, saba jalgade vahele tõmbama, /kellelegi/ saba peale astuma.⁴¹

Huvi pakub ka sihitismääruse ümbrus. Vahel ainult selle puudumine välistab fraseologismi või teeb ta määramise raskeks, näit.:

"Ah," heidab Arno käega, "minust ei saa midagi." (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 226)

Poemüüja tuli ukse peale ja käskis neil vaiksemalt olla, aga mehed ei teinud kuulmagi. Müüja lõi käega ja ronis leti taha. (T. Vint, Aruanne ekskursiooni esimesest päevast. - Noorus 1971, nr. 4, lk. 44₁)

Harvemini kui mitmuslik subjekt võib ka mitmuslik sihitismäärus esineda fraseologismi kriteeriumina, näit.:

Ei meeldi, kui inimene püüdleb kuhugi teisi arvestamata või kaaslastele koguni jalga taha pannes. (Noorus 1972, nr. 5, lk. 64₂)

Agga et temmast nõnda luggo peti, sepärast läks ta uhkeks ja üllemeelseks, watas omma sõbrade peale üle olla. (Mai Roos. "Loomingu" Raamatukogu 1971, nr. 33-35, lk. 164)

Nähtuse nimetusega väljendatud sihitismäärus osutab samuti fraseologismile. Kõige eredam näide on siin käega (kápaga) lööma ~ heitma (viskama)⁴² (kuid mitte kõige tüüpilisem, kuna kõik vastavad sõnalühendid mistahes sihitismääruse ümbrusega on siin fraseologismid. Vrd.:

Lõin siis kogu kulinaaria peale käega ja läksin kulinaaria kauplusesse. (Edasi 02.03.72., nr. 52, lk. 2₄)

Ainult kaks õpilast teevad õpetaja Kasemaale muret. Nende tarvis pole ta leidnud veel õiget lähenemisanurka, .. Kuid ta pole neile ka käega löönud. (Edasi 19.01.72., nr. 15, lk. 2₅₋₆)

Meus... Meus oli juba mullu sügisest mulla all! Jaa -

⁴¹ Näiteid vt. eespool (K Õ R V ja S A B A).

⁴² Vt. näiteid eespool (K Ä S I).

marraskuu algul, ... oli jälle kord taud käinud Tallinnale hambaid näitamas... (J. Kross, Kolme katku vahel. II. Tallinn, 1972, lk. 79)

näkku vaatama ja silma vaatama esinevadki fraseoloogismidena vaid juhul, kui sihitismäärus on nähtuse nimetus ("(millelegi) näkku vaatama," "(millelegi) silma vaatama"), näit.:

"On hea, et me ... rohkem olukordadele näkku vaatama." (P. Kuusberg, Üks öö. Tallinn, 1972, lk. 81)⁴³

Soome ranna lähedal läksime karile... Siis ma vaatasin teist korda surmale silma...⁴⁴

Leidub ka näide, kus määruse ümbruki on väljendatud nähtuse nimetusega. Ka see osutab fraseoloogismile:

Siit /suvila remondist/ on tarvis käed vabaks saada,... (P. Kuusberg, Naeratus. Tallinn, 1971, lk. 64)

Viimati võiks ära märkida mitmuslikku täiendi ümbrust:

Mida rindele ligemale, seda kergemini võivad nad sakslaste sülle joosta,... (P. Kuusberg, Üks öö. Tallinn, 1972, lk. 165)

Juhul aga, kui fraseologismi või vaba sõnaühendi üle pole võimalik otsustada ümbruse, s.o. ühendiga strukturealselt seotud sõnade järgi, tuleb silmas pidada tervet konteksti ning antud situatsiooni. Fraseologismi puhul avaldub sellistel juhtudel teatav üldistus, tavaliselt pole täpsemalt piiritletud aega. Näit.:

(Teisel teatel käinud Jõnn siiski Heinaste merekoolis, aga ainult poolteist päeva, siis lõõnud käega.) (T. Saar, Keel ja Kirjandus 1971, nr. 8, lk. 480₂)

"Harva saab sealt keegi abi /laenukassast/, et jalule t õ u s t a, küll aga aidatakse paljusid jalul s e i s t a." (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 285)

"Pärast, mõne aja pärast, lõõb ta muidugi kahte kätt kokku ja küsib eneselt: "Armas aeg, kuida see omati tuli, et see asi nii kaugele läks?" (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 198)

Mõnikord seda taotletakse kõrvallausega, näit.:

⁴³ Vt. ka näide eespool (N I G U).

⁴⁴ F. V a k k, op. cit., lk. 71.

"Heakene küll," arvab Toots, paberossi põlema pannes, "aga see võlakoorem ei jää sugugi kergemaks, kui sa käed rüppe paned ja hädatsed." (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 256)

Täpsemalt piiritlemata aega ning seega teatavat üldistust väljendab ka imperatiiv, näit.:

Noh, olete sõbramees, ma ütlen teile ära, aga... hoidke näpp suu peal. Seda peab nii salajas hoidma...! ⁴⁵

"Mine koju, õpi oma ülesandeid ja ära lase pead lon- gu." (O. Luts, Kevade. Tallinn, 1970, lk. 90)

Peale selle väljendavad ka impersonaalse verbiga sõnaühendid üldistust; analüüsitud materjalis kõik need osutusi fraseologismideks. Näit.:

Uue ootel ei lasta käsi rüppe. (Edasi 18.03.72., nr. 65, lk. 1)

Lõppude lõpuks võivad tema pingutused tühja joosta. Ebameeldiva pöörde puhul trambitakse ta jalge alla. ⁴⁶
(P. Kuusberg, Naeratus. Tallinn, 1971, lk. 150)

Omaette rühma moodustavad somaatilised verbaalsed infinitiiviga väljendatud sõnaühendid, mis samuti esinevad fraseologismidena, näit.:

"Mina olen kõik ära katsunud. Nüüd ei jää mulle muud üle kui ähkida ja puhkida ja käsi lajutada." (O. Luts, Suvi. Tallinn, 1970, lk. 129)

Seega näeme, et fraseologismid, mis teatavail juhtu-
meil esinevad vabade sõnaühendite vastetena, moodustavad keeles omaette kindla rühma. Vastavad vabad sõnaühendid on enamasti žestide (käega lööma), liigutuste (pead longu laak- ma) või toimingute (jalge alla tallama) kirjeldused, fra-
seologismidena aga omavad nad uue sisu ning üldiselt väl-
jendavad inimese psüühilist seisundit ⁴⁷ või kellessegi või millessegi suhtumist. Kõik nad on motiveeritud: tähenduse ülekandmine toimub nende vabasõnaühendiliste vastete tähen-
duse põhjal.

⁴⁵ F. V a k k , op. cit., lk. 126.

⁴⁶ Vt. ka näiteid eespool (K Ä S I ja P E A).

⁴⁷ Vt. ka Л. И. Р о й з е н з о н , И. В. А б р а м е ц , op. cit., lk. 55.

Eesti ja läti keele ühiseid fraseologisme on selles rühmas rohkesti, peaaegu iga fraseologismi puhul on vaste olemas. Vaadeldud fraseologismide struktuuri, tähenduse ning motiveeringu omapära lubab oletada, et ühiseid fraseologisme leiduks veelgi. Nii näiteks võiks selliseks potentsiaalseks fraseologismiks pidada sõnaühendit käsi hõõruma (fraseologismi puhul tähendusega 'rahuldust, rõõmu tundma või väljendama'):

"Tore!" hõõrus direktor käsi. "Suurepärane!" (Edasi 20.12.72., nr. 297, lk. 35)

Läti keeles on vastav fraseologism olemas (berzēt rokas ~ plaukstas). Samuti: (endale) käega otsaette ~ vastu otsaesist lööma⁴⁸ - iesist sev ar roku pa pieri, kātt sūdamele pannes - likt roku (sev) uz sirds; roka uz sirds, sōrmega āhvarama - (pa)draudēt ar pirkstu. Tundub, et fraseologismide tekkimise tendents olemasolevate teatavate vabade sõnaühendite põhjal on keeles olemas. Edaspidine asjakohase materjali kogumine ning analüüs peaks sellele küsimusele vastuse andma.

Fraseologismide ning nende vabasõnaühendiliste vastete eraldamise kriteeriumina on vaadeldud ühelt poolt fraseologismi ümbrust, teiselt poolt kontekstiga kaasnevat üldistust. Käesoleva materjali piires fraseologismile osutab 1) mitmuslik alus, mitmuslik sihitismäärus ning mitmuslik täiend fraseologismi ümbruses, 2) nähtuse nimetus alusena, sihitismäärusena ja määрусena fraseologismi ümbruses, 3) kontekstist olenev üldistus, täpsemalt piiritlemata aeg, väljendatud fraseologismi a) impersonaali vormis, b) imperatiivi vormis, c) infinitiivi vormis, d) kõrvallausega.

Väiksema omaette rühma moodustavad siin seda laadi fraseologismid, mille tähendus võib realiseeruda vaid ühe teatava ümbruse komponendi puhul:

pead tõstma - ainult nähtusega väljendatud subjekti puhul,

nätku vaatama ja silma vaatama - ainult nähtusega väljendatud sihitismääruse puhul /millelegi/,

⁴⁸ F. Vaka monograafias ongi fraseologismina esitatud (vt. F. V a k k, op. cit., lk. 251), kuid veenvad näited samuti puuduvad.

kõrvu kikitama ~ kikki ajama (kikkis hoidma), kõravad kikkis /kuulama/, kõrvu lonti laakma, kõravad on lontis, saba jalgade vahele tõmbama, saba peale astuma - ainult inimene (harvem ka nähtus) subjektina (sibitismäärusena), seepeärest on selle allrühma fraseoloogismide eraldamine vabadeist sõnaühenditeist lihtne, samal ajal kui teiste puhul on see vahel lausa probleem. Võimalik, et vabasõnaühenditeile vastavate fraseoloogismide edaspidisel uurimisel tuleks seda allrühma vaadelda omaette rühmana, kuna sellel on ka ainuüksi talle iseloomulikke jooni.

Et somaatilised fraseoloogismid, millel on olemas vabasõnaühendilisi vaateid, moodustavad fraseoloogismide hulgas kindla ja omapärase rühma, vajavad nad ka oma nimetust. Täsi, L. Roizenzoni ja I. Abrametsi artiklis nimetatakse seda nähtust ühendatud ehk ühendushomonüümiaks ("совмещенная омонимия"), kuid seda nimetust ei või pidada kuigivõrd õnnestunuks. Fraseoloogismidel aga nimetus üleüldise veel puudub, mistõttu artiklis ongi neid nimetatud kirjeldavalt. Omaette nimetus aga sellel fraseoloogismide rühmal on kindlasti vajalik. Samuti tuleb jätkata nende fraseoloogismide uurimist laiemalt, rikkalikuma materjali põhjal, mitte piirdues verbaalsete ja somaatiliste fraseoloogismidega, vaid kogu fraseoloogia ulatuses.

М. Вейнберга
(Тарту)

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ И СООТВЕТСТВУЮЩИЕ ИМ СВОБОДНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В ЭСТОНСКОМ И ЛАТЫШСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

В статье рассматривается явление так называемой *с о в м е щ е н н о й о м о н и м и и* во фразеологии эстонского и латышского языков на базе соматических вербальных словосочетаний. В ряде случаев такие свободные словосочетания обладают переносным значением, тем самым становясь фразеологизмами. Критерием распознавания таких фразеологизмов в тексте автором выдвигается фразеологическое окружение, а также определенное обобщение, вытекающее из контекста. По данным проанализированного материала явным признаком фразеологизма являются: 1) подлежащее во множественном числе, дополнение, а также определение во множественном числе во фразеологическом окружении, 2) названия явлений в качестве подлежащего, дополнения и обстоятельства во фразеологическом окружении, 3) вытекающее из контекста обобщение, неопределенное время, отражающееся в а) имперсональной, б) императивной, в) инфинитивной форме фразеологизма, а также выраженное г) придаточным предложением. Отдельную небольшую группу составляют фразеологизмы, реализация значений которых возможна лишь в присутствии одного определенного компонента во фразеологическом окружении, напр. silma vaatama (смотреть в глаза) - только с названием явления в функции дополнения ("чемунибудь"), saba peale astuma (наступить на хвост) - только говоря о человеке (иногда - и о явлении) и т.п.

Фразеологизмов, общих как для эстонского, так и для латышского языка, в данной сфере много. Свообразие структуры, значений, а также мотивации изучаемых фразеологических единиц дает основание предполагать, что тенденция возникновения фразеологизмов из соответствующих свободных словосочетаний в языке действительно имеется.